

УДК 17.022.2+17.026.4

**КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ І. КАНТА
ТА «ЗОЛОТЕ ПРАВИЛО» МОРАЛІ****THE CATEGORY IMPERATIVE OF I. KANTA
AND THE «GOLDEN RULE» OF MORALITY****Сінельнікова М. В.,**

кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри філософії, Національний університет
«Львівська політехніка» (Львів, Україна),
e-mail: sinelnikova.80@ukr.net,
ORCID: 0000-0001-6085-6087

Sinelnikova M. V.,

Candidate of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy,
National University «Lviv Polytechnic» (Lviv, Ukraine),
e-mail: sinelnikova.80@ukr.net,
ORCID: 0000-0001-6085-6087

Метою статті є дослідження асиміляції «золотого правила» у філософсько-етичній теорії І. Канта в аспекті його зіставлення із категоричним імперативом. Наголошується, що з позиції кантівської етики «золоте правило» є недосконалим, а його критика стосується трьох основних моментів: «золоте правило» не пояснює, чому людина повинна бути моральною; воно не гарантує взаємності у відносинах між людьми; воно не може бути загальним законом. Тому своїм категоричним імперативом Кант намагається виправити усі недоліки «золотого правила». Робиться висновок, що «золоте правило» моральності і категоричний імператив Канта не є тотожними, адже містять в собі ряд суттєвих розходжень. В статті використовується метод історизму, системності, предметно-концептуального аналізу, аналітики та компаративістики.

Ключові слова: І. Кант, категоричний імператив, «золоте правило» моралі, автономія моралі, обов'язок.

The purpose of the article is to study the assimilation of the «golden rule» in the philosophical and ethical theory of I. Kant in the aspect of his comparison with the categorical imperative. It is noted that from the standpoint of Kantian ethics, the «golden rule» is imperfect, and his criticism relates to three main points: the «golden rule» does not explain why a person should be moral; it does not guarantee reciprocity in relations between people; it may not be a general law. Therefore, his categorical imperative Kant tries to fix all the shortcomings of the «golden rule». It is concluded that the «golden rule» of morality and the categorical imperative of Kant are not identical, because they contain a number of significant differences. The article uses the method of historicism, systemicity, subject-conceptual analysis, analytics and comparativism.

Keywords: I. Kant, categorical imperative, «golden rule» of morality, autonomy of morality, duty.

І. Кант саме той філософ, до творчості якого, як до витоків, сходять майже всі філософські напрямки сучасності, адже «звідки б і куди б не йшов мислитель по філософській дорозі, він мусить пройти через міст, назва якому – Кант» [4, с. 35]. Таке звернення до ідей філософа настільки поширене, що, мабуть, не вимагає додаткової аргументації, оскільки в багатьох концепціях понятійний апарат і спосіб мислення беруть свій початок саме від праць німецького класика. Особливо це стосується сфери моралі, в якій Кант і сьогодні залишається культовою фігурою та безумовним авторитетом, причому не тільки для своїх прихильників, але і для критиків свого вчення.

Не дивно, що література, присвячена творчості Канта, деколи видається неосяжною, але в даній роботі увага буде акцентуватися в основному на тих дослідженнях, які пов'язані з варіативними

інтерпретаціями категоричного імперативу, що в певному сенсі виступає «центром всіх етичних побудов Канта та його «візитівкою» [5, с. 67]. До їх числа можна віднести роботи таких мислителів, як Т. Адорно, Ф. Алкве, В. Віндельбанда, А. Вуда, А. В. Гулиги, П. С. Гуревича, А. А. Кравченка, Г. Н. Мехеди, Н. В. Мотрошилової, І. С. Нарського, В. Б. Огорокова, А. Ріля, М. Сінгера, А. П. Скрипника, А. К. Судакова, Ю. Габермаса та багатьох інших.

Не меншою глибиною відзначається і осмислення «золотого правила» моралі, до аналізу якого долучаються такі філософи, як А. Апресян, І. Гердер, А. Діле, С. Кларк, А. Сміт, Г. Райнер, Ф. Хагхесон, Л. Філіпідіс, Д. Юм та інші. Кант, як і багато інших філософів, які мають безпосереднє відношення до моральної проблематики, не зміг оминати тему «золотого правила», хоча сам вкрай рідко використовував даний термін. Це засвідчує, що протягом багатьох століть з часу свого виникнення, «золоте правило» залишалося невизнаним в «суворій» моральній філософії.

Тому тема його асиміляції у філософсько-етичній традиції, особливо в теорії І. Канта, потребує всебічного висвітлення та ретельного аналізу. На жаль, є не так багато досліджень, які стосуються зазначеної теми, однак такі все ж таки є і до їх числа відносять праці наступних авторів: В. Брінкмана, С. Лугового, Т. І. Ойзермана, І. Павлюк, Є. Ю. Соловйова, К. Троїцького, Г. Фегера, А. Шостека та інших. Відповідно до поставленої мети, можна виділити наступні завдання даного дослідження: проаналізувати сутність «золотого правила» моралі; співставити та порівняти його із кантівським поняттям категоричного імперативу; визначити їх спільні та відмінні риси.

«Золоте правило» моралі має довгу та мінливу історію. Сам термін в сучасному його трактуванні закріпився лише у XVIII ст., хоча формування його підвалин відбулося ще задовго до цього. В різних епохах та народах можна виявити його явні ознаки: воно неодноразово зустрічається у казках та міфах давнього Вавилону і Єгипту, в Махабхараті, «Сунні», у вченнях Будди і Конфуція, висловах самих грецьких мудреців. Їх формулювання були такими схожими, що з часом «золоте» правило міцно закріпилося у філософській традиції, культурі та суспільній свідомості, проявляючись у вигляді прислів'їв та простих настанов життєвої мудрості [13, с. 2].

«Золоте правило» часто плутають із Таліоном, більш давньою нормою регулювання людських взаємин (від лат. talio – «відплата, рівнозначна злочину»), більш відоме як «око за око, зуб за зуб»). Та, незважаючи на їх генетичний зв'язок, з часом Таліонвітисняється «на периферію людських зв'язків іншою, більш витонченою нормативною формою – золотим правилом, поява якого знаменує собою оформлення моралі в сучасному її розумінні» [2, с. 73]. Тому історію формування «золотого правила» можна вважати історією становлення моралі загалом.

Сьогодні «золоте правило» стає найбільш популярною релігійною максимою, яка трактується в контексті Нагірної проповіді: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, так чиніть і ви з ними, бо в цьому Закон і Пророки» (Мф. 7:12). Теж ми зустрічаємо і в Євангелії від Луки: «І як бажаєте, щоб вам люди чинили, так і ви чиніть з ними» (Лук. 6:31). Так ми отримуємо загальну максиму «золотого правила»: «Чини з іншими так, як хочеш, щоб вони чинили з тобою» [19, с. 81].

Це формулювання вважається позитивним або «правилом милосердя», як його називає Є. Соловйов [17, с. 25]. Однак є ще й негативний його аспект («правило справедливості» [17, с. 25]), яке є більш популярною версією трактування «золотого правила» і відрізняється від традиційно релігійного своєю категоричністю: «Не чини іншим того, чого б не хотів для себе» [19, с. 82]. Саме ця категоричність зближає «золоте правило» із моральним імперативом Канта, який «стає найбільш зрозумілим і прийнятним, якщо його трактувати як моральну заборону на певні дії та вчинки» [14, с. 177].

Тобто «кантівський закон моралі відтворює структуру «золотого правила» і пов'язаний з ним набагато глибше, ніж думав сам Кант чи його послідовники» [10, с. 54]. Категоричний імператив, як і «золоте правило», не намагаються схилити нас до тих чи інших конкретних дій, оскільки «належать до одного і того ж ряду гранично загальних, абстрактних і – важко позбутися цієї підозри – досить банальних формул, на кшталт «твори добро», «запобігай злу», «не зашкодь» [16, с. 191]. Іншими словами вони обоє претендують на статус універсальності та всезагальності.

Слід відзначити, що у Канта немає одного загального формулювання категоричного імперативу, оскільки це перешкодило б висвітлити його основні смислові аспекти. Він пропонує три його варіанти, які б дозволили людині максимально точно узгодити власні максими із загальним моральним законодавством. Ці формулювання категоричного імперативу в дечому співпадають із трьома формулами «золотого правила», які пропонує Г. Райнер (вслід за Х. Томазієм): це правило вчування (Ein-fühlungsregel): «(не) роби іншим того, чого (не) бажаєш собі»; правило автономності (Autonomie regel): «(не) роби сам того, що ти (не) схвалюєш в іншому» та правило взаємності (Gegenseitigkeits regel): «як ти (не) хочеш, щоб по відношенню до тебе чинили люди, (не) чини так само і ти по відношенню до них» [21, с. 74].

Перше формулювання «золотого правила» віддалено нагадує варіант категоричного імперативу, який Кант виражає формулою: «Чини так, щоб максима твоєї волі повсякчас могла разом правити за принцип загального законодавства» [11, с. 35]. Це трактування або «формула універсалізації» [17, с. 25], висловлює загальний і формальний характер морального закону, яким Кант закладає певну чисту форму, що виключає будь-яку змістовну характеристику моральної поведінки.

Для Канта вирішальним постає те, що «категоричний імператив є не лише максимою для виведення всезагального принципу, за допомогою якого ми мислимо, але максимою, відносно до якої ми «можемо бажати», щоб вона стала всезагальним законом» [18, с. 246–247]. Її він і пропонує у вигляді категоричного імперативу, відповівши, по суті, на питання, як повинна чинити людина, якщо вона хоче долучитися до сфери моралі. Морально людина чинить лише тоді, коли зводить до закону своїх вчинків обов'язок перед іншою людиною і людством загалом, і в цьому сенсі ніщо інше, на думку Канта, бути моральним просто не може.

Ця теза видається своєрідним заклик до дії, хоча сам Кант не стверджує, що категоричний імператив колись стане дієвим. Він лише наголошує, що нічого, крім виконання обов'язку, не може вважатися моральним. Тут ми натрапляємо на одну з найбільш істотних претензій до етичної системи Канта, у філософії якого немає місця моральним вчинкам, бо його категоричний імператив є лише «канонам моральної оцінки максими взагалі» [18, с. 248]. Тобто у Канта є «моральний закон, але немає моральних вчинків» [9, с. 4].

Так ми натрапляємо на першу відмінність категоричного імперативу і «золотого правила» моралі, яке, з одного боку, прагне до застосування, але з іншого, на жаль, не дає чіткої відповіді на питання: «чому людина повинна бути моральною»? Цей факт вже констатується як даність та виявляє слабе місце «золотого правила», яке відповідає не на питання, як можливі моральні вчинки в своїй чистоті та абсолютності, а як залишатися моральним в рамках тих конкретних вчинків та відносин, які доводиться здійснювати людині. Воно «має справу не з моралістом, який стурбований моральним станом людства, а з індивідом, якого цікавить лише моральна якість власних вчинків» [7, с. 60].

Тобто «золоте правило» не орієнтує людину на пошук загальних моральних формул і не виробляє морально адекватних вимог, воно лише пропонує людині механізм взаємності, який можна вважати певною обмеженою універсалізацією, що допомагає їй виявляти потенційно загальні максими її вчинків, щоб можна було увелитися в їх моральній якості. Словом, «золоте правило» – це «не формула, за якою індивід оцінює поведінку інших, це – формула, якою він керується для того, щоб знайти для себе єдино вірне морально рішення» [7, с. 62].

Тут доречним видається питання: «Чи можемо ми розглядати «золоте правило», ті заповіді і принципи, які з нього витікають, як загальнолюдські цінності?» [1, с. 25]. Кант відповідає на це заперечно, оскільки вважає, що «золоте правило» не може бути загальним законом, тому що не містить в собі основ обов'язковості, яке філософ кладе в основу свого категоричного імперативу.

Крім того, «золоте правило», як слушно зауважує І. Павлюк, частково утверджує «егоїстичні форми вияву людської природи, тобто зберігає сліди свого емпіричного походження» [15, с. 158], що, звісно,

викликає у Канта негативне ставлення. Оскільки його категоричний імператив є незалежним від емпіричних спонукань, не визнає жодних «якщо» і вимагає віднаходити моральність заради неї самої, а не з будь-яких інших, індивідуальних чи корисливих, цілей. Він «впливає з людської природи, але не з емпіричної, а з трансцендентної» [15, с. 160].

Для того, щоб стати основою моральної дії «золоте правило» повинно бути більш змістовним, а з тези «як ти бажаєш», має бути вилучена можливість суб'єктивного свавілля, що є неприйнятним з кантівської позиції, який прагнув позбавити етику «від всього емпіричного» [12, с. 388]. Тому, нейтралізуючи усі можливі суб'єктивні та утилітарні тлумачення «золотого правила», Кант розкриває його «загальнолюдську цінність в межах своєї філософської системи» [7, с. 56]. Намітивши цим шляхи подальшого обґрунтування сенсу «золотого правила», що з часом стає основою міжособистісного зв'язку, який називають любов'ю. Тому ще одним відомим формулюванням «правила» стає теза: «Люби ближнього свого, як себе самого» (Мф. 19:18–20).

Ця «заповідь любові» надає «золотому правилу» деяку змістовну визначеність, роблячи його «не стільки особистим, скільки вищим вираженням «золотого правила» [2, с. 73], оскільки закликає не просто ставитися до іншого, як до себе, але й любити цього іншого як самого себе. Таким чином, «акт любові, через який Бог відкриває себе людині, заповнює змістом чисту форму морального закону» [20, с. 171]. Тільки це багатство змісту, яке «властиве заповіді любові одкровення, здатне врятувати моральні вчинки від невизначеності і двозначності, які випливають з формального характеру закону» [22, с. 234].

Однак Євангеліє не показує, як потрібно проявляти цю любов до інших, оскільки вона вважається божественним даром, яким володіють всі люди. У християнстві любов до ближнього співвіднесена з любов'ю до Бога, яка і є ключем любові до людини. Адже сказав Ісус: «Люби Господа Бога твоєю всім серцем твоїм і всією душею твоєю і всім розумінням твоїм: це є перша і найбільша заповідь; друга ж подібна до неї: Люби ближнього твого, як самого себе; на цих двох заповідях затверджується весь Закон і Пророки» (Мф. 22:38–40).

Саме це формулювання «золотого правила» найчастіше порівнюють із другим трактуванням кантівського категоричного імперативу («формулою персональності» [17, с. 26]): «Чини так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі будь-кого іншого, виключно як до мети і ніколи як до засобу» [12, с. 169]. Дана формула містить ідею людини, як найвищої цінності, тим самим перетворюючи мораль на своєрідний вектор людяності, а моральне правило на межу, переступивши яку «людина втрачає свою людську якість» [5, с. 15].

Однак не варто думати, що «у категоричного імперативу і «золотого правила» одна і та ж логіка»

[8, с. 18]. Адже категоричний імператив Канта, що вважається більш «витонченою» формою «золотого правила» (з філософської точки зору), можна також розглядати і як його суттєву переробку. Зокрема, Кант наполягає на тому, що правило любові не виражає сутності моралі, оскільки ґрунтується на суб'єктивному бажанні індивіда, що не дозволяє оцінити ступінь його моральної розвиненості, адже людина може знизити моральні вимоги до себе, зайнявши егоїстичну позицію.

Крім цього, у Канта зовсім не любов є спонукальним мотивом моральної діяльності, а «повага до морального закону» [11, с. 88]. Людина повинна чинити морально по відношенню до інших, незалежно від того, любить вона цього іншого чи ні. Останнє вітається навіть більше, адже «моральний інтерес є чистий, вільний від чуттєвості» [11, с. 89] і черпає «свою спонукальну силу не з того, щоб співставляти себе з божественним чи справедливим, а щоб його можна було розуміти як позитивне почуття поваги суб'єкта до самого себе» [18, с. 241].

Кантівська критика «золотого правила» пов'язана також з його поглядом на релігію та Бога. Однак не слід думати, що німецький філософ заперечує його існування, навпаки, Бог виступає у нього гарантом моральності і є необхідним тільки з моральної точки зору, «тільки як ілюзія, породжена завданням моральності, тільки як певний етичний символ» [13, с. 6]. Кант сміливо міняє місцями божественне і людське: ми не тому моральні, що віримо в Бога, а тому віримо в Бога, що моральні. Людина сама повинна зробити себе моральною і тому вчення про чесноти існує саме по собі, навіть без поняття Бога. Іншими словами, мораль у Канта може будуватися і на позарелігійному досвіді людини, а її внутрішнє рішення він цінує більше за будь-які авторитети.

Кант не дає чіткого формулювання третьої формули свого категоричного імперативу, але з текстів його творів виходить, що цим принципом виступає автономія доброї волі, яка створює моральний закон і сама йому підкоряється [12, с. 270]. Це «формула автономії» [17, с. 26], в якій принцип загального законодавства, досягає своєї межі і знову включається у «максиму власної волі», де «добровільне підпорядкування знову повинне пройти перевірку, вкотре стаючи принципом загального законодавства» [20, с. 168].

Лише таке «добровільне підпорядкування, яке не бажає бути пов'язаним з жодним чужим законом... може «врятувати свободу» [22, с. 151]. Кантівський імператив і справді був би марний, без свободи, яка відкриває моралі шлях автономії. Свобода робить «нашу волю «законодавчою», незалежною від зовнішніх чинників, дозволяючи їй самовизначатися, ґрунтуючись на формі закону, а не на його змісті» [6, с. 113–114]. Тому, якщо у Канта моральний закон посиляється на свободу, а свобода – на моральний закон, то бути моральним – означає бути вільним.

Однак вчення Канта про автономію зовсім не є вченням про свободу людини, оскільки його

автономія має відношення не до людини, а до морального закону. Свобода потрібна лише для виконання цього закону, тому автономна етики Канта, по-суті, заперечує людину, для якої «існує лише морально-розумна природа, яка її пригнічує» [5, с. 131–132]. Таким чином, кантівська моральна максима про те, що кожному людину потрібно розглядати не як засіб, а як самоціль, підживляється законницькою основою його етики, в якій «кожна людина виявляється засобом і знаряддям здійснення відстороненого та безособового закону. Моральність вільна в сенсі самозаконності, але людина зовсім не вільна і не автономна, оскільки цілком підпорядкована нормі та закону» [5, с. 152], які створені її доброю волею.

Тому моральний закон, як закон свободи, розглядає вчинки людини виключно як вираз її автономної волі. А моральна цінність вчинку міститься не в його результаті, який від нього очікують, і не в якомусь принципі здійснення цього вчинку, а в його спонукальному мотиві. Саме ідеальна мотивація поведінки людини є виразом вищої форми розуму, який Кант називає «практичним». Тоді як «золоте правило», як правило поведінки, розглядає вчинки людини з урахуванням їх наслідків, які залишаються в зоні її індивідуально-відповідальної поведінки.

Як висновок, варто відзначити, що звернення до категоричного імперативу Канта в світлі його співставлення із «золотим правилом» моралі в наші дні не втрачає своєї актуальності, оскільки виводить нас на дослідження безлічі етичних проблем, які потребують нових вирішень та нових, альтернативних відповідей. Здійснене дослідження дає змогу розширити межі традиційного трактування етичної концепції І. Канта та «золотого правила» моралі, які зробили величезний вплив на подальший розвиток не лише філософського, але і всього духовного життя людства. Перспективою подальшого розвитку даного дослідження є виявлення нових аспектів «золотого правила» та кантівського категоричного імперативу, які набувають сьогодні нового, більш глибокого змісту.

Список використаних джерел

1. Апресян, Р.Г., 1999. 'Золотое правило', *Этика: новые старые проблемы. К шестидесятилетию Абдусалама Абдулкеримовича Гусейнова*, Отв. ред. Р. Г. Апресян, М.: *Гардарика*, с.9–29.
2. Апресян, Р.Г., 2001. 'Талион и золотое правило (Критический анализ сопряженных контекстов)', *Вопросы философии*, №3, с.72–85.
3. Бердяев, Н., 2003. 'О назначении человека (Опыт парадоксальной этики)', В: Бердяев Н. *Опыт парадоксальной этики*, сост. и вступ. ст. В. Н. Калужного, М.: *Фолио*, с.25–424. (Philosophy).
4. Голосовкер, ЯЭ., 1963. 'Достоевский и Кант', М., 104 с.
5. Гуревич, П.С., 2012. 'Этическая концепция И. Канта', *Педагогика и просвещение*, №4 (08), с.13–22.
6. Гусейнов, А.А., 1995. 'Великие моралисты', М.: *Республика*, 351 с.
7. Гусейнов, А.А., 1972. '«Золотое правило» нравственности', *Вестник МГУ. Серия «Философия»*, №4, с.53–64.
8. Гусейнов, А.А., 2001. 'Сослагательное наклонение морали', *Вопросы философии*, №5, с.3–33.

9. Гусейнов, А.А., 2002. 'Цели и ценности: как возможен моральный поступок?', *Этическая мысль*, М., Вып.3, с.3–37.
10. Гусейнов, А.А., 2012. 'Что я должен не делать?', *Философский журнал*, №2, с.51–64.
11. Кант, И., 2004. 'Критика практического разума', пер. з нім., прим. та післямова І. Бурковського; наук. ред. А. Єрмоленко, К.: *Юніверс*, 240 с.
12. Кант, И., 1999. 'Основы метафизики нравственности', М.: *Мысль*, 1472 с. (Философское наследие).
13. Луговой, С. 'Золотое правило нравственности в философии И. Канта'. [online] Доступно: <http://kant-online.ru/?p=891>.
14. Ойзерман, ТИ., 2008. 'Категорический императив и абсолютность запрета на ложь в этике Канта', *Логос*, №5 (68), с.172–179.
15. Павлюк, І., 2010. 'Історична генеза моральних цінностей: від Таїлону до категоричного імперативу І. Канта', *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*, Вип.13, с.156–163.
16. Скрипник, А.П., 2008. 'К проблеме лжи в этике И. Канта', *Логос*, №5, с.188–195.
17. Соловьев, ЭЮ., 2005. 'Категорический императив нравственности и права', М.: *Прогресс-Традиция*, 417 с.
18. Фегер, Г., 2007. 'Как категорический императив обретает свое применение?', В: Иммануил Кант. *Наследие и проект*; под ред. В. С. Степина, Н. В. Мотрошиловой, М.: *Канон+ РООИ Реабилитация*, с.234–249.
19. Шостек, А. 1999. 'Бесіди з етики', пер. з польськ. С. Рудович, Львів: *Свічадо*, 120 с.
20. Bertolino, L., 2008. L'uomo «cittadino di due mondi». Sviluppo in Rosenzweig di temi kantiani, in: Mario Signore e Giovanni Scarafile (Eds.), *La natura umana tra determinismo e libertà*, Edizioni Messaggero. Padova, p.151–184.
21. Reiner, H., 1948. Die «Goldene Regel»: Die Bedeutung einer sittlichen Grundformel der Menschheit, *Zeitschrift für philosophische Forschung*, Bd.3, s.74–105.
22. Rosenzweig, F. Der Stern der Erlösung, Kauffmann, Frankfurt a. M. 1921; tr. it. a cura di G. Bonola, *La stella della redenzione*, Marietti, Casale Monferrato, 1985.

References

1. Апресян, Р.Г., 1999. 'Zolotoe pravilo (Golden Rule)', *Jetika: novye starye problemy. K shestidesjatiletiju Abdusalama Abdulkеримовича Gusejnova*, Отв. ред. Р. Г. Апресян, М.: *Гардарика*, s.9–29.
2. Апресян, Р.Г., 2001. 'Talion i zolotoe pravilo (Kriticheskij analiz soprjazhennyh kontekstov) (Taleon and the Golden Rule (Critical Analysis of Related Contexts))', *Voprosy filosofii*, №3, s.72–85.
3. Berdjajev, N., 2003. 'O naznachenii cheloveka (Opyt paradoksal'noj jetiki) (On the appointment of a person (experience of paradoxical ethics))', В: Berdjajev N. *Opyt paradoksal'noj jetiki*, sost. i vstup. st. V. N. Kaljuzhnogo, М.: *Folio*, s.25–424. (Philosophy).
4. Golosovker, JaJe., 1963. 'Dostoevskij i Kant (Dostoevsky and Kant)', М., 104 s.
5. Gurevich, P.S., 2012. 'Jeticheskaja koncepcija I. Kanta (I. Kant's ethical concept)', *Pedagogika i prosveshhenie*, №4 (08), s.13–22.
6. Gusejnov, A.A., 1995. 'Velikie moralisty (Great moralists)', М.: *Respublika*, 351 s.
7. Gusejnov, A.A., 1972. '«Zolotoe pravilo» npravstvennosti (The Golden Rule of Morality)', *Vestnik MGU. Serija «Filosofija»*, №4, s.53–64.
8. Gusejnov, A.A., 2001. 'Soslagaatel'noe naklonenie morali (Subjunctive morality)', *Voprosy filosofii*, №5, s.3–33.
9. Gusejnov, A.A., 2002. 'Celi i cennosti: kak vozmozhnen moral'nyj postupok? (Goals and values: how is moral action possible?)', *Jeticheskaja mysl'*, М., Вып.3, s.3–37.
10. Gusejnov, A.A., 2012. 'Chto ja dolzhen ne delat'? (What should I not do?)', *Filosofskij zhurnal*, №2, s.51–64.
11. Kant, I., 2004. 'Krytyka praktychnogo rozumu (Criticism of practical reason)', пер. з нім., прим. та післямова І. Бурковського; наук. ред. А. Єрмоленко, К.: *Юніверс*, 240 с.

12. Kant, I., 1999. 'Osnovy metafiziki npravstvennosti (The foundations of the metaphysics of morality)', M.: *Mysl'*, 1472 s. (Filosofskoe nasledie).

13. Lugovoj, S. 'Zolotoe pravilo npravstvennosti v filosofii I. Kanta (The golden rule of morality in the philosophy of I. Kant)'. [online] Dostupno: <http://kant-online.ru/?p=891>.

14. Ojzerman, Tl., 2008. 'Kategoricheskij imperativ i absolutnost' zapreta na lozh' v jetike Kanta (The categorical imperative and absoluteness of a ban on lies in Kant's ethics)', *Logos*, №5 (68), s.172–179.

15. Pavljuk, I., 2010. 'Istorychna geneza moral'nyh cinnostej: vid Tailonu do kategorychnogo imperatyvu I. Kanta (Historical genesis of moral values: from Thailon to the categorical imperative of I. Kant)', *Vinyk L'viv's'kogo universytetu. Serija filosof's'ki nauky*, Vyp.13, s.156–163.

16. Skripnik, AP., 2008. 'K probleme lzhi v jetike I. Kanta (To the problem of lies in the ethics of I. Kant)', *Logos*, №5, s.188–195.

17. Solov'ev, JeJu., 2005. 'Kategoricheskij imperativ npravstvennosti i prava (The categorical imperative of morality and law)', M.: *Progress-Tradycja*, 417 s.

18. Feger, G., 2007. 'Kak kategoricheskij imperativ obretaet svoje primenenie? (How does the categorical imperative find its application?)', V: Immanuil Kant. *Nasledie i proekt*; pod red. V. S. Stepina, N. V. Motroshilovoj, M.: *Kanon+ ROOI Reabilitacija*, s.234–249.

19. Shostek, A. 1999. 'Besidy z etyky (Ethics conversations)', per. z pol's'k. S. Rudovych, L'viv: *Svichado*, 120 s.

20. Bertolino, L., 2008. L'uomo «cittadino di due mondi». Sviluppi in Rosenzweig di temi kantiani, in: Mario Signore e Giovanni Scarafile (Eds.), *La natura umana tra determinismo e liberta*, Edizioni Messaggero. Padova, p.151–184.

21. Reiner, H., 1948. Die «Goldene Regel»: Die Bedeutung einer sittlichen Grundformel der Menschheit, *Zeitschrift fur philosophische Forschung*, Bd.3, s.74–105.

22. Rosenzweig, F. *Der Stern der Erlösung*, Kauffmann, Frankfurt a. M. 1921; tr. it. a cura di G. Bonola, *La stella della redenzione*, Marietti, Casale Monferrato, 1985.

* * *